

טובה גמליאל. אסתטיקה של הצער: תרבות הקינה של נשות תימן בישראל. ירושלים: יד יצחק בן צבי, המרכז לחקר יהדות תימן ותרבותה על שם עובדיה בן-שלום, 2010. 393 עמודים

אורית אבוהב*

טובה גמליאל מתבוננת במבט מעמיק, רב פנים ורב שכבות, בתרבות הקינה של נשות תימן בישראל, שאותה היא מגדירה "אסתטיקה של צער". מחקרה האנתרופולוגי נערך בקרב קהילות של יהודים תימנים בישראל בשנים 2001-2005 ומשלב את תחומי המגדר, הפרקטיקות התרבותיות של אבלות ומחזור החיים, היהדות לגרסאותיה וצירי מסורת-מודרנה ודתיות-חילונית.

הקינה, לפי גמליאל, היא מכלול תרבות שבמרכזו סוגה אמנותית מובנית. היא מתקיימת לנוכח אירוע של מוות ומשלבת דיבור עם ככי בשירה לירית מרגשת. להבנת האסתטיקה של הצער רוקמת גמליאל בחוטים דקים ועדינים – בהשראה ובמקוריות של סופרת-משוררת – מארג עדין ומורכב של מושגים מתחומי הנפש עם מתודולוגיה אתנוגרפית ועם מונחים מהתיאטרון ומהאמנויות הביצועיות. כדי לרדת לעומקם של דברים היא עושה שימוש בעצמיותה כחוקרת, כאישה, כאבלה, כתימנייה וכמרגישה.

"הקינה יותר מטקסי המוות הקונוניים מגלמת את ההבחנה בין המסורתי למודרני", מציעה גמליאל זווית ראייה חדשה לניסיון הנרחב לפענח את רזי השתמרותן והיכחדותן של פרקטיקות תרבותיות. נראה שגמליאל משלימה בצער עם גורלה של הקינה באומרה כי "כפרקטיקה שאינה נהוגה על ידי גברים דינה להישאר מאחור" (עמ' 12). היא גם מאתגרת את ההבחנה הנהוגה בספרות שלפיה הקינה משויכת לקוטב המסורתי והמזרחי, והחצנת רגש היא היפוך הרציונליות ונוגדת למודרניות ולמערביות. גמליאל מציעה להתבונן בקינה דווקא בעת תמורות, מפני שיש לה חיים וצורות משל עצמה במבחר הקשרים כמו יחסים בין אישיים, חיי משפחה, חדשנות דתית ועוד.

בקינה מתגלמות כמה מערכות של שניות, וגמליאל מפרידה בין הקטבים, שבה וממזגת אותם, ולבסוף מראה כיצד מתנהל ביניהם דיאלוג ממושך. למשל, הקינה משלבת מוטיבים ערביים עממיים מעידן שהותם של יהודי תימן בארץ מוצאם עם פרקטיקות של אבל המקובלות ביהדות. הקינה היא דיאלוג בין תימן – שם, לישראל – כאן, בין מהגרים לסביבתם המודרנית, בין פרקטיקות מסורתיות ובין עבודת מחקר. היא נתפסת כפרקטיקה דיסקורסיבית ודיאלוגית הנעה בין קטבים בינאריים של חימת, עצמי-אחר. משילובים אלה עולה שקהילת יוצאי תימן היא "קהילת רגש", ושתרבות הקינה הייחודית מבחינה אותה ומסייעת לה להבנות את זהותה.

הספר נפתח בשרטוט דיוקנה של ג'והרה, אם המקוננות, דמות מיתית חריגה בעוצמתה שגילמה את סמלי הקינה גם בתימן. ההתייחסות לדמותה מזכירה את וזאנה כטיפוס הסימבולי של הצדיק (בילו, 1993). לאחר מכן עוברת גמליאל ל"מתת המילים" שמסורות המקוננות

* המגמה למדיניות ומנהל ציבורי והחוג למדעי החברה, מכללת בית ברל

כתשורה רגשית ואסתטית לקהל שלהן, ושאינה רק אמצעי תקשורת. המקוננות עורכות ומתרגמות את הקינות מערבית-תימנית לעברית ומוסרות אותן גם למראיינת בדיאלוג שבו נחשפת המורכבות של המעבר מהאותנטי של תרבות אחת לאותנטי של תרבות הרגש.

בהתבוננותה של גמליאל בתיאטרון של הקינה כבימת ביצוע, היא מנתחת את הפרקטיקות היוצרות מבע מקונן ומצביעה על אמנות הביצוע של המקוננות המומחיות, הכוללת העמדת פנים, משחק ולבישת מסכות ודימויים. אישה מבוגרת יושבת במרכזו של קהל מנחמים באוהל אבלים ומקוננת. הביצוע שלה כולל את כיסוי פניה במטפחת בד קטנה ותנועות ידיים אקספרסיביות. לקינה מגוון אופני ביצוע המתאימים לקהלים שונים, ולשם הבנתה מסייעת גמליאל הן בעולמות התיאוריה של התיאטרון (למשל כתבי סטניסלבסקי) והן בפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית (למשל אצל סארטר).

יחסי המקוננות עם קהלן והשפעתה העצומה של הקינה עומדים בבסיס כוחה המלנכולי, וכדי להבין לעומק את החוויה הסובייקטיבית והאינטר-סובייקטיבית שהיא מעניקה, מסייעת גמליאל בתובנות מתחומי הפסיכולוגיה והתרפיה בהקשרים של אבל ושכול. היא יורדת לחדרי הבטן של הקינה כפרקטיקה של עבודת אבל ומוצאת בה כוח רגשי, את סגולת הריפוי של הדמעות, וגם פיתוי וארוטיקה. הדיון מתקדם גם לעבר המושגים מטפורה, אותנטיות וסולידריות ונע מעולמו של פרויד עד לעולמו של דורקהיים.

מעגל נשים מקוננות רואות בקינה שליחות, מתכבדות בערך הדתי של כבוד המת ומייצרות חלופה מתריסה למעגל הגברים המעשנים נרגילות ולועסים גת. פה מתווסף עוד נדבך של דיון ברגשות, על מידת כנותם והאותנטיות שלהם במעגל האבלים הקרוב ובמעגל האבלים השני ובעבודת האבל האישית והציבורית. הקינה מצפינה סוד על הסדר החברתי בהפעלה רבת עוצמה של תהליכים רגשיים לא מודעים דרך התרבות.

גמליאל ראינה מקוננות ואנשים מקהל האבלים, ערכה תצפיות באירועי אבל וגייסה לעזרתה את העמדות הרפלקסיביות של הנחקרים. נחקרי מפתח הוליכו את גמליאל לקהילה, לימדו אותה את רוזי המקצוע של הקינה ותיווכו בינה ובין השפה הסתומה של הקינה והקודים התרבותיים של האבלים. אף שלטענת גמליאל פעלתנות מחקרית עומדת בסתירה לאווירת האבלות, היא השכילה לעמוד באתגר ולצמצם את עצמה בעת שהותה בשדה, והיא אכן משכנעת בכנותה המחקרית. לעתים קרובות מפנה גמליאל מבט אל עצמה ומשוחח עם הקוראת על מיצובה ביחס למילים, לטקסט, לביצוע, לרגש ולקהל השחקנים בזירת האבל. השימוש המידתי ברפלקסיביות תורם לתובנות, לוקח את הקוראים למחזות חדשים ומעניינים ומלמד על הדילמות הבסיסיות בעבודת שדה אתנוגרפית, שמחקר זה הוא דוגמה קלאסית שלה.

כאמור, גמליאל מאמצת מושגי מפתח משלל דיסציפלינות – אמנות, מדע, פסיכולוגיה, שירה, וכמובן מדעי החברה – כדי לדייק ולהעמיק במושא עניינה. העיסוק המפורט בכל היבט והיבט על כל שכבותיו וגווניו מסיט לעתים את המבט מהטעון העיקרי אל עבר הייחודי והחלקי, עד שלעתים רוחב היריעה נעשה לחולשה. גמליאל משתמשת בהשוואות ובהפניות רבות למדי ומספקת, לעתים ללא צורך, הגדרות למושגים בסיסיים בסוציולוגיה ובפסיכולוגיה כמו כוח, למידה ומקצועיות, שמסיט את תשומת הלב מהרצף הלוגי של הטענות. סגנון כתיבתה ייחודי מבחינת משלבי הלשון המרובים שבהם היא כותבת ודורש היכרות עם הסגנון של ספרות הקודש על שפתה העשירה והמסולסלת, המתאגרת את הקוראים המורגלים בסגנון כתיבה של ספרי עיון בני הזמן.

זו עבודה רבת רבדים ורבת פנים הצוללת לעומקה של פרקטיקה תרבותית ייחודית שנמצאת על סף הכחדה ומתבוננת בה על גליה ומשבריה. ריבוי המבטים שמציעה גמליאל על גורלן של פרקטיקות תרבותיות בחילופי העתים והמקומות, שהוא אחד מתרומותיה של האנתרופולוגיה למדעי החברה, מצטרף לסדרה של מחקרים דומים: גולדברג (Goldberg, 2010) על ריקוד הטוויסט במושב, שרעבי (2010) על המימונה, אברמוביץ' (1998) על לוויה בירושלים, וסרפל (1998) על נידה במרוקו ובארץ, וכרמלי ורות (Carmeli & Roth, 1994) על בר מצווה בקיבוץ. מקוריותה של העבודה טמונה בכך שהיא פותחת שיח אנתרופולוגי ואתנוגרפי על רגשות, שבישראל אין מרבם בו. כקוראת הייתי מצפה ללמוד עוד מהספר על ההקשר החברתי של קהילת הרגש של יהודים יוצאי תימן שעליה נערך המחקר ועל מקומה בחברה הישראלית.

ראוי להעריך את האתגר שקיבלה גמליאל על עצמה, כדבריה: "[...] לתקן את חוסר הצדק שנעשה ליצירת אבל מפוארת של נשים. יש לראות בו מעין מחווה פמיניסטית, הלוקחת על עצמה לברר את גילוייהם של יחסי כוח – בשדה, בזירה ובטקסט [...]. הבחירה [...] לחתום בפרק אתנוגרפי שעיקרו הוא שליחות מצווה שנשים מתמסרות לה מבטאת את הדרך שנמצאה לי לחלוק כבוד לתרבותן" (עמ' 332).

רשימת מקורות

אברמוביץ', ה' (1998). הלוויה בירושלים: נקודות מבט אנתרופולוגיות. בתוך א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג, וע' מרקס (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית (עמ' 553-569). תל אביב: צ'ריקובר.

בילו, י' (1993). ללא מצרים: חייו ומותו של רבי יעקב ואזנה, ירושלים: מאגנס.

וסרפל, ר' (1998). הנידה כסמל זהות וכמשאב רוחני, בתוך: א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג ו' מרקס (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית (עמ' 377-391). תל אביב: צ'ריקובר.

שרעבי, ר' (2010). חג המימונה: מהפריפריה אל המרכז, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ויד יצחק בן צבי.

Carmeli, Y. & Roth R. (1994). The Cake and the Plate: Family and Community in a Kibbutz's Bar-Mitzvah Ceremony, *International Journal of Comparative Family and Marriage*, 1(2), 48-61.

Goldberg E. H. (2010). The Twist Dance in Moshav Porat: Cultural Change in an Israeli Immigrant Village, in Esther Hertzog, Orit Abuhav, Harvey E. Goldberg & E. Marx (Eds.). *Perspectives on Israeli Anthropology*, Detroit: Wayne State University Press, pp. 31-40.